

GAMMEL ESTRUPS HERREGÅRDSLandskab

Forhandling og forvandling under lensafløsningen

Af forskningsmedarbejder Søren Broberg Knudsen, Dansk Center for Herregårdsforskning

Med Lensafløsningsloven fra 1919 skulle de af Danmarks herregårde, der havde status som grevskab, baroni, stamhus eller fideikommis – blandt meget mere – afstå op mod en tredjedel af herregårdens jorder til staten med henblik på at udstykke jorden til statshusmandsbrug.¹ Gammel Estrup, som denne artikel behandler, var et stamhus og blev dermed underlagt den nye lov og måtte afstå dele af herregårdens jorder. Da loven blev stemt igennem, var Gammel Estrup en herregård på i alt 1.105,5 hektar, hvoraf hovedgårdsjorden udgjorde 977,8 hektar.² De store hovedgårdsmarker strakte sig fra hovedbygningen og avlsgården mod vest, nord og syd. Umiddelbart vest for avlsgården lå skovstykket Lunden, mod øst landsbyen Auning og endnu

øst herfor Taarup Skov og Auning Skov. Længere mod syd lå Pindstrup Mose, hvoraf dele hørte til stamhuset, mens også øen Kahrholme i Randers Fjord og øen Hjelm i Kattegat sydøst for Ebeltoft var en del af den samlede besiddelse.³ Det var dette omfangsrige gods, der nu blev underlagt Lensafløsningslovens bestemmelser.

Som stamhus var Gammel Estrup og dets jorder båndlagt og kunne ikke sælges. Stamhuse stammede som godskonstruktion fra Enevælden og havde indbygget dette konserverende element, der først og fremmest sikrede, at herregården forblev i slægtens eje. Det resulterede også i en vis kontinuitet i det, der udgjorde herregårdens landskab. I Gammel Estrups tilfælde fremstod godsets grænser ved lensafløsningen i mange henseender, som de for eksempel havde gjort 100 år forinden, og som de fremgår på de tidligste matrikelkort fra omkring år 1800. Noget havde dog forandret sig. I det sydvestlige hjørne af stamhusets besiddelse ved landsbyen Liltved var der kommet ny jord til.⁴ Det havde tidligere været fæstegods under Gammel Estrup, men var forblevet under stamhuset, da det i alt 1.142,70 tønder hartkorn store fæstegods var blevet solgt fra i sidste halvdel af 1800-tallet. Ny lovgivning havde gjort det muligt for stamhusbesidderen at frasælge det ellers båndlagte fæstegods og i samme forbindelse beholde en mindre andel af jordene.⁵

Gammel Estrup set fra luften. I baggrunden øverst til højre ses stadig nogle de gamle hovedgårdsmarker, der i århundreder udgjorde en del af Gammel Estrups godslandskab. Bag skoven øverst til venstre, der historisk set også hørte til herregården, lå flere af Gammel Estrups jorder, der i forbindelse med lensafløsningen blev genstand for forhandlinger om afståelse af jord med henblik på udstykninger til statshusmandsbrug. Foto: Det flyvende kamera.

Det var altså fra et landskab, der for Gammel Estrups og mange andre godssers vedkommende i århundreder var blevet formet af herregården, at man med Lensafsløsningsloven lagde op til en afståelse af jord. En afståelse, som uundgåeligt måtte føre markante landskabelige forandringer med sig. Store, vidtstrakte hovedgårdsjorder, der havde understøttet herregårdens stordrift, skulle nu udstykkes til små lodder og drives af husmænd, der skulle befolke herregårdens gamle marker i nyoprettede husmandskolonier. Lovens indhold gjorde det klart, at der skulle afstås jord. Hvilken jord – og i nogle tilfælde også hvor meget – der skulle afstås til staten i de enkelte tilfælde, blev dog afgjort i en forhandling i det til formålet nedsatte lensnævn. Det er dette forhandlingsrum, der er denne artikels fokus. Artiklen vil på baggrund af referater og bilag fra forhandlingerne i lensnævnet undersøge, hvilken jord der blev afstået fra Gammel Estrup, og hvordan Gammel Estrups repræsentanter forsøgte at øve indflydelse på det endelige udfald, samt hvorvidt stamhusets forhandlingsposition kan ses i relation til de øvrige godsejere under lensafløsningen. Afslutningsvis vil artiklen vise, hvordan forhandlingens udfald havde betydning for herregårdsskabs transformation til en husmandskoloni.

Lensafløsningen i historieskrivningen

Lensafløsningen er i historieskrivningen ofte blevet behandlet som en del af herregårdshistorien eller som et led i socialhistoriske fremstillinger af husmandsbevægelsen, hvor loven og dens eftervirkninger i flere tilfælde er blevet udlagt med en vis sympati for den gruppe, der er blevet undersøgt.⁶ Til eksempel beskriver landbrugshistoriker Fridlev Skrubbeltrang i *Den danske husmand*, der blev udgivet af De Samvirkende Danske Husmandsforeninger

i 1954, oprettelsen af statshusmandsbrug på tidligere majoratsjord som et “socialt udviklingstræk”, “opfyldelsen af et retfærdighedskrav”, og at “set fra husmandsside lyste der en sejrsglans om de store lensudstyknings”.⁷ Modsat lyder det i en gennemgang af Lensafsløsningsloven i *Herregårdene og Samfundet*, der blev udgivet af Majoratsforeningen i 1943:

*[Loven] var Demokratiet, der rettede sit Slag mod “Aristokratiet”, og hvor haardt Slaget var, derom vidnede i den følgende Tid gamle Slægters nødtvungne Flugt fra Gaarden de hidtil havde beboet, og som de enten maatte lade staa tomme eller bortsælge til andre.*⁸

Her lægges også vægt på godsernes stordrift, hvilket går igen i forordet til værket *Herregårdene ved 1920*, hvor storlandbrugets fordele fremhæves frem for samtidens “Higen mod Smaadriften”.⁹ De forskellige udlægningsvidner om en lov, der var uenighed om fra begyndelsen, og som satte sig spor i den efterfølgende historieskrivning.¹⁰

Lensafløsningen har også været genstand i den juridiske litteratur, der især har behandlet den i forbindelse med spørgsmål om ejendomsret og domstolsprøvelse, idet der på vegne af majoratsbesidderne blev anlagt sag mod staten, der mente, at Lensafsløsningsloven stred imod ejendomsretten.¹¹ En samlet fremstilling af både de politiske, sociale og juridiske aspekter af lensafløsningen forelå først med historiker John Erichsen og retshistoriker Ditlev Tamms værk *Grever, baroner og husmænd* fra 2014, hvis gennemgang af lovens tilblivelse og gennemførelse denne artikel læner sig op ad. Også 100-året for Lensafsløsningslovens gennemførelse gav anledning til undersøgelse af flere aspekter af loven,

Matrikelkort over Gammel Estrup fra cirka år 1800. Hovedgårdsjordens grænser var næsten de samme, da Lensafløsningsloven blev gennemført i 1919. I det sydvestlige hjørne af kortet er Liltveds jorder dog endnu ikke inddraget, hvilket først skete, efter at lovgivning i midten af 1800-tallet gjorde dette muligt. Historiske Kort, Klimadatastyrelsen (CC BY).

hvor det blandt andet blev undersøgt, hvordan loven bør ses som et sidste led i en lang række af jordreformer begyndende med landboreformerne i sidste halvdel af 1700-tallet.¹² Som nævnt lægges vægten i denne artikel på forhandlingerne i forbindelse med lensafløsningen på Gammel Estrup og forandringerne af herregårdens landskab som et led i afståelsen af jord til udstykninger til husmandsbrug.

Lensafløsningens baggrund og indhold

Med gennemførelsen af Lensafløsningsloven i 1919 skulle de danske len – det vil sige grevskaber og baronier – samt landets stamhuse og fideikommisgodser opløses. De gik under samlebetegnelsen majorater og var særlige gods konstruktioner, der siden Enevælden havde bundet godserne til bestemte familier og sikret dem særlige privilegier og i lenenes tilfælde også garanteret dem en høj position i det enevældige rangsystem. Majoraterne var blevet indført under den tidlige enevælde som et led i den enevældige kongemagts bestræbelser på at skabe en ny, loyal adelstand. Med greve- og friherreprivilegierne i 1671 var det således blevet muligt at oprette grevskaber, hvis man havde 2.500 tønder hartkorn, og baronier, hvis man havde 1.000 tønder hartkorn – og hvis man havde kongens begunstigelse. Jorden var båndlagt, hvilket betød, at jorden ikke kunne sælges, men til gengæld gik den udelt i arv. Denne undtagelse fra dansk arvepraksis, hvor arv ellers blev delt mellem alle sønner og døtre, gjorde det muligt for de godsrige familier at opretholde jord og formue samlet inden for slægten på tværs af generationer uden at splitte godset op.¹³ Med Danske Lov i 1683 blev det også muligt for herregårde med mindst 400 tønder hartkorn at oprette stamhuse, og sidenhen kom også fideikommisgodser til. Mens disse majoratsbesid-

dere ikke nød de samme privilegier som lensgreverne og -baronerne, var der dog tale om båndlagte godser, der ikke kunne sælges, og som nød de samme arveregler.¹⁴ Gammel Estrup var et stamhus, der var blevet oprettet i 1697 af Benedicte Margrethe Brockdorff (1678-1739) for hendes toårige søn, Christen Skeel (1695-1731), efter at hun var blevet enke to år forinden.¹⁵ Dermed sikrede hun, at Gammel Estrup forblev i slægtens eje. Stamhuset gik udelt i arv i mere end 200 år.

Med Grundlovens indførelse i 1849 var det ikke længere muligt at oprette nye majorater, men selvom Grundloven ophævede alle privilegier knyttet til adel, titel og rang, blev de eksisterende majorater ikke opløst. En såkaldt løfteparagraf i Grundloven slog dog fast, at de senere skulle ophæves ved lov, og det var det "løfte", der endelig blev indfriet med Lensafløsningsloven i 1919.¹⁶ Det var ikke kun i Danmark, at man opløste gamle gods konstruktioner. Lignende institutioner i andre europæiske lande blev også opløst, og i enkelte tilfælde blev der også pålagt besidderne af godserne en mindre afgift, idet majoratsgodserne overgik til fri ejendom.¹⁷ I Danmark blev forløbet imidlertid anderledes vidtrækkende. Da man igen i begyndelsen af 1900-tallet tog spørgsmålet om en lensafløsning op, var parlamentarismen blevet indført, og godsejerne udgjorde dermed ikke længere den samme politiske magtfaktor, som de havde gjort i sidste halvdel af 1800-tallet.¹⁸ Det politiske landskab var med indgangen til det 20. århundrede markant forandret, og de politiske kræfter, der ville have talt for en mild afløsning af majoraterne, havde ikke længere samme politiske indflydelse.

I samme periode fik husmændenes sag mere bevågenhed. Siden slutningen af 1800-tallet havde husmandsbewægelsen arbejdet for en forbedring af husmændenes kår.

Formålet var, at den store gruppe af besiddelsesløse mennesker på landet kunne få deres egen jord gennem oprettelser af husmandsbrug, og i begyndelsen af 1900-tallet opstod udstykningsforeninger, der udstykkede jorde fra større gårde til husmandsbrug. 1800-tallet havde set en markant stigning af oprettelsen af husmandsbrug, der var helt eller delvist uden jord, og som havde haft til hensigt at understøtte større gårde og herregårde med arbejdskraft. Denne grundlæggende tanke havde fortsat ligget til grund for den første Statshusmandslov, der blev indført i 1899. Hensigten var at understøtte den store gruppe af landarbejdere med nye husmandssteder, men politisk ønskede man med loven også at fastholde arbejdskraften på landet, fordi den i stor stil vandrede til byerne eller emigrerede. Husmandsforeningerne ønskede tiltag, der først og fremmest gavnede de små jordbrug, og i 1913 lød der i en programerklæring fra De Samvirkende Danske Husmandsforeninger et krav om jord til nye husmandsbrug, samt at majoraterne skulle afløses, og værdierne herfra anvendes i det offentlige interesse – hvilket vel i sammenhængen skulle forstås som at stemme overens med husmændenes interesser. Det Radikale Venstre havde fra sin grundlæggelse i 1905 støttet husmandsbevægelsen og var med til at drive husmændenes sag frem på den politiske scene.¹⁹

En lenskommission var blevet nedsat med henblik på at komme med forslag til, hvordan majoraterne kunne overgå til fri ejendom, men den koblede ikke en lensafløsning og husmandsudstyknings sammen. Det gjorde derimod en landbokommission i sin betænkning fra 1916, hvis formål blandt andet var at anvise, hvordan staten kunne skaffe jord til udstykning. Fremgangsmåden her skulle være udstykning af majoratsjord til mindre husmandslodder, og det var denne tanke, der blev ført videre

i selve Lensafløsningsloven.²⁰ Da den endelige lov blev gennemført i 1919, var regeringslederen Carl Theodor Zahle (1866-1946) fra Det Radikale Venstre, og loven blev stemt igennem med et flertal fra Det Radikale Venstre og Venstre. Med loven var der dermed sket en sammenfletning af to politiske sager, og anskaffelsen af jord til statshusmandsbrug endte med at blive et væsentligt element i lovens endelige udformning. Lensafløsningsloven var én blandt flere jordlove, der havde samme formål. Foruden jord fra majoraterne skulle der også afstås jord fra præstegårdene og jord i statens eje til oprettelse af statshusmandsbrug.²¹ Afløsningen af de danske majorater blev dermed knyttet til samtidens bestræbelser på at anskaffe jord til de mange jordløse mennesker på landet.²²

Med lovens gennemførelse skulle landets len og majorater nu overgå til fri ejendom. Betingelserne lød, at besidderne skulle betale en afgift til staten på 20-25 procent,²³ hvor pengene skulle gå til en jordfond, hvis midler skulle anvendes til udstykninger til statshusmandsbrug eller lån til mindre jordbrugere. Dernæst skulle de afstå jord på op til en tredjedel af majoratets areal til oprettelse af statshusmandsbrug mod erstatning. Indbo som kunstværker, møbler, porcelæn med videre kunne også afstås til staten, hvis det var såkaldt båndlagt løsøre og dermed en del af majoratet, i de tilfælde hvor det blev vurderet til at være af særlig offentlig interesse. Det var ikke lovpligtigt at afløse majoratet, men hvis den enkelte besidder ikke inden udgangen af 1920 havde anmodet om at lade sit majorat afløse, ville afgiften til staten blive forøget med fem procent, og ønskede man slet ikke at lade majoratet afløse, ville godset blive pålagt en årlig afgift på 1-1,2 procent.²⁴ Resultatet blev, at alle landets majoratsbesiddere lod deres majorater afløse, og

over det næste årti blev de afløst ét efter ét efter enkeltvise forhandlinger i et nedsat lensnævn.²⁵

Fra politisk side lagde man op til en markant forandring af herregårdenes landskab, og der blev fra starten indført tiltag, der sikrede, at landskabet blev formet, som det var tiltænkt fra centralt hold. Til at administrere loven blev Statens Jordlovsudvalg nedsat, og udvalget, der havde repræsentanter fra Rigsdagens partier, forvaltede den førnævnte jordfond og havde til ansvar at stå for køb af jord til udstykninger. I hvert amt var der også nedsat en kommission, der skulle føre tilsyn med de nye husmandsbrug.²⁶ Resultatet blev, at dele af herregårdenes historiske produktionslandskab blev omdannet til mindre jordbrug med hver sine små jordlodder stillet til rådighed for ansøgere. De nye husmandssteder blev omtalt som statshusmandsbrug, jordrentebrug eller statsfæste, hvilket refererede til, at de nye husmænd ikke blev selvejere af jorden, men at de af staten fik brugsretten over jorden mod en årlig jordrentebetaling.²⁷ I alt afstod landets majorater 18.000 hektar jord – ofte områder formet af godsernes stordrift på de vidtstrakte

hovedgårdsmarker – udstykket til 2.300 mindre statshusmandsbrug. Størrelsen på statshusmandsbrugene afhang af boniteten, hvilket betød, at gennemsnitsarealet for husmandsbrugene for eksempel på Fyn og Lolland-Falster, hvor boniteten var høj, var på 6,2-6,4 hektar, mens det var 8,9 hektar i Nørrejylland.²⁸

Lensnævnet

På Gammel Estrup var det Christen Scheel (1853-1926), der var besidder af stamhuset. Han havde overtaget stamhuset i 1918 – kun et år før Lensafsløsningslovens vedtagelse. Loven var, sammen med de øvrige jordlove, blevet gennemført den 4. oktober 1919, og fem dage efter skrev Christen Scheel til Justitsministeriet for at anmode om at lade stamhuset opløse og overgå til fri ejendom.²⁹ Inden den endelige afløsning kunne finde sted, skulle de nærmere omstændigheder dog forhandles i lensnævnet.

Der blev nedsat et overordnet lensnævn, der bestod af tre faste medlemmer udpeget af regeringen, der skulle administrere afløsningen af alle 75 majorater. Det bestod af Lauritz Ingerslev (1878-1958), der var kontorchef i Justitsministeriet, og som blev formand med titlen "lenssekretær", samt P.V. Jeppesen Drusebjerg (1877-1953) og Henrik Hauch (1876-1957), der begge var medlemmer af Landstinget fra henholdsvis Det Radikale Venstre og Venstre. De to sidstnævnte var udpeget af Rigsdagen og repræsenterede hver især de to partier, der stod bag loven.³⁰ Nævnet var dermed konstrueret således, at de politiske interesser bag loven kunne blive varetaget i forhandlingerne.³¹

Foruden det faste lensnævn blev der for hvert majorat nedsat et specifikt lensnævn, der bestod af det faste nævns medlemmer samt to medlemmer, der blev udpeget af majoratets besidder. I Gammel Estrups tilfælde

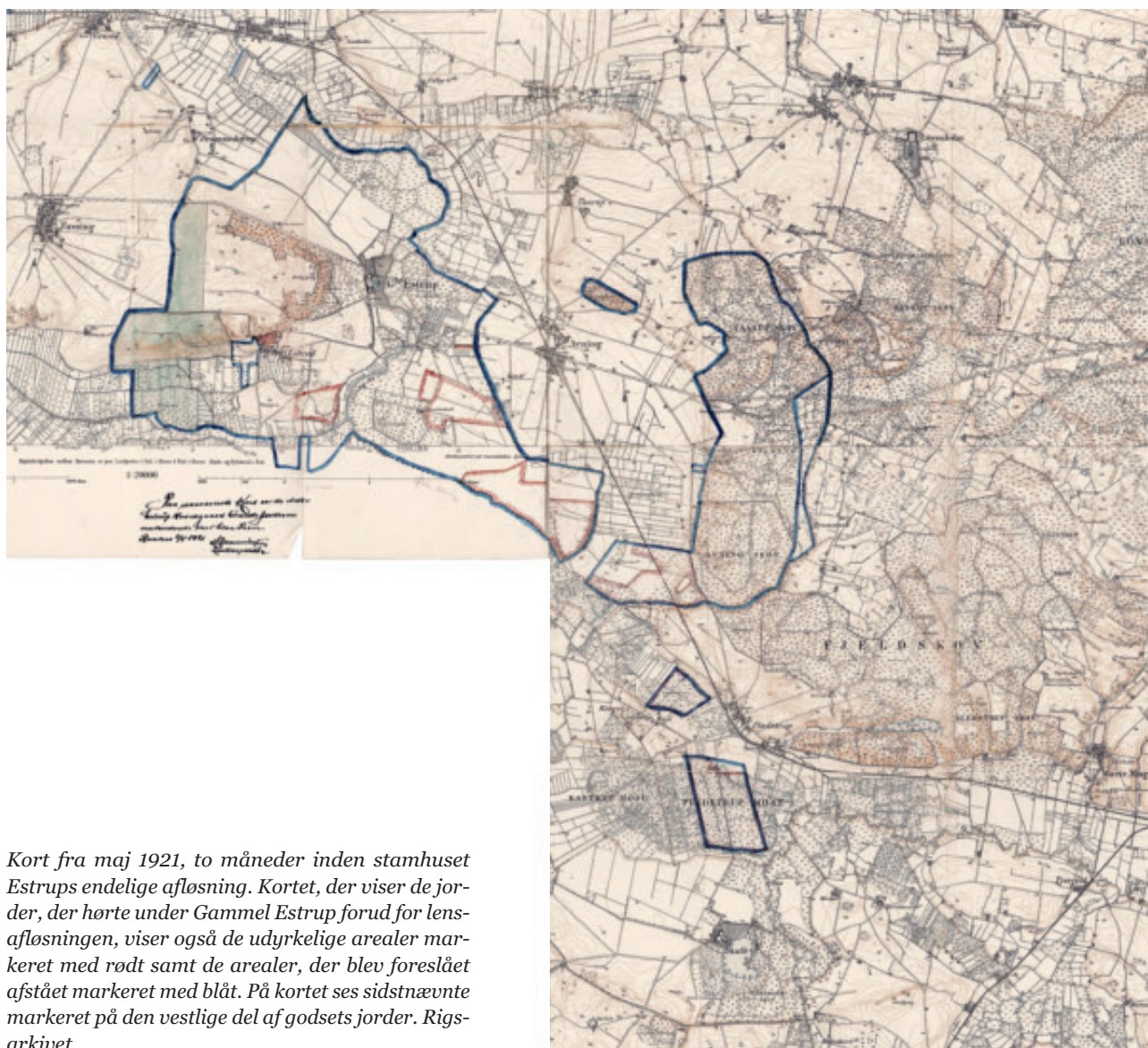
Christen Scheel (1853-1926) med Gammel Estrups hovedbygning i baggrunden. Han var besidder af stamhuset Estrup, som han havde overtaget i 1918. Allerede tre år efter var stamhuset Estrup afløst og overgået til fri ejendom. Christen Scheel var ved forhandlingerne i lensnævnet repræsenteret af to medlemmer, som han havde udpeget, og han overværede også selv dele af forhandlingerne ved mødet den 2. juli 1920, der blev afholdt på Gammel Estrup. Foto: Gammel Estrup Danmarks Herregårdsmuseum.

Øen Kahrholme lå i Randers Fjord og var en del af Gammel Estrups besiddelse. Den stod indimellem under vand, og øen blev derfor genstand for forhandlinger i lensnævnet. Stamhusets repræsentanter mente, at øen af den grund burde kategoriseres som udyrkelig, hvilket delvist også lykkedes.

Et areal fra afbyggergården Christensminde (markeret med cirkel nederst), der lå et stykke mod sydøst fra Gammel Estrups hovedbygning (markeret med cirkel øverst), blev fra Gammel Estrups side også fremført som udyrkeligt. Gården var blevet oprettet i sidste halvdel af 1800-tallet på jorder, der i høj grad havde ligget hen som hede, og arealer under Christensminde blev da også anerkendt som udyrkelige af lensnævnet. Lave målebordsblade 1901-71. Dataforsyningen, Klimadatastyrelsen (CC BY).

Kort fra maj 1921, to måneder inden stamhuset Estrups endelige afløsning. Kortet, der viser de jorder, der hørte under Gammel Estrup forud for lensafløsningen, viser også de udtrykkelige arealer markeret med rødt samt de arealer, der blev foreslået afstået markeret med blåt. På kortet ses sidstnævnte markeret på den vestlige del af godsets jorder. Rigsarkivet.

udpegede Christen Scheel godsejeren Valdemar Krieger (1864-1942), der ejede herregården Estruplund på Djursland, og gårdejer J.C. Rasmussen.³² Sidstnævnte var medlem af den administrationskommission, der var blevet nedsat i 1888 for stamhuset Estrup, hvis formål var at bestyre stamhuset, indtil lån optaget i stamhuset var blevet tilbagebetalt.³³ Det var disse to medlemmer, der ved møderne førte Gammel Estrups sag.

Lensnævnet for stamhuset Estrup mødtes tre gange mellem marts 1920 og juli 1921 og fulgte lensnævnets faste procedure med et møde på nævnets kontor i København, dernæst et møde på herregården og til sidst et afsluttende møde i København.³⁴

Gammel Estrups udyrbare jorder

Det var væsentligt, at den afståede majoratsjord var vel-egnet til udstykning, og derfor lød det i loven, at der skulle ses bort fra jord, der ifølge loven var "aldeles udyrkelig".³⁵ Dette blev et centralt element i forhandlingerne i lensnævnet, da Gammel Estrups stamhus skulle afløses. Det var ifølge loven besidderen, der skulle komme med forslag til, hvilken jord der skulle afstås, hvorefter den endelige beslutning blev truffet i lensnævnet.³⁶ Ved første møde i lensnævnet, den 25. marts 1920, fremsatte gårdejer J.C. Rasmussen på vegne af stamhuset ikke et endeligt forslag, men fremførte, at man muligvis ville foreslå at afstå et stykke jord på omkring 100 tønder land, det vil sige cirka 55 hektar, af stamhusets bedste jorder samt et uopdyrket areal af tilsvarende størrelse. Sidstnævnte ville man fra lensnævnets side ifølge Henrik Hauch ikke kunne acceptere, formentlig fordi jorden skulle egne sig til udstykning. Han understregede endvidere, at stamhuset ville skulle afstå væsentligt mere end det foreslåede areal, da det ikke svarede til en tredjedel

af godsets jorder. Henrik Hauch nævnte dog i denne forbindelse, at spørgsmål om afslag kunne komme på tale, hvis den afleverede jord var af god kvalitet, og hvis der under stamhuset var jorder, der måtte anses for at være aldeles udyrkelige. Sidstnævnte tvivlede han på.³⁷

Ifølge Gammel Estrups repræsentanter til møderne i lensnævnet var der imidlertid flere områder under godset, der burde anses for at være udyrkelige. Ved første møde, den 25. marts 1920, fremførte J.C. Rasmussen, at øen Kahrholme under stamhuset af og til stod under vand og derfor ikke kunne tages i betragtning til udstykning. Øen måtte betragtes som udyrkelig. Ved det næste møde, den 2. juli 1920, meddelte J.C. Rasmussen, at også et areal drevet under Christensminde måtte anses for at være udyrkeligt. Christensminde var en af stamhusets tre store forpagtergårde, der hørte under godset, og som blev drevet ved bortforpagtning.³⁸

Mens der fortsat var usikkerheder omkring forholdene på Kahrholme, og man derfor fra lensnævnets side ikke ville træffe en afgørelse om dens dyrkbarhed, besigtigede man ved mødet den 2. juli 1920, der blev afholdt på Gammel Estrup, arealerne ved Christensminde, og de blev anerkendt som aldeles udyrkelige. Det endelige forslag til jordafståelse, der blev fremlagt ved det tredje og sidste møde året efter, indeholder udregninger af stamhusets udyrkelige arealer og viser, at dele af Kahrholme også endte med at blive vurderet som udyrkelige. Der var ikke tale om hele øen, som J.C. Rasmussen havde lagt op til, men i stedet den del af øen, der af og til blev oversvømmet. Foruden arealer under Christensminde og Kahrholme viser de samme dokumenter, at også en matrikel under Gammel Estrups avlsgård samt et mindre areal under Gammel Estrup Møllegaard, endnu en af godsets forpagtergårde,³⁹ blev vurderet som udyrke-

lige – arealer, der ikke nævnes i mødereferaterne. I alt blev et areal på 124,2 hektar karakteriseret som aldeles udyrkeligt.⁴⁰

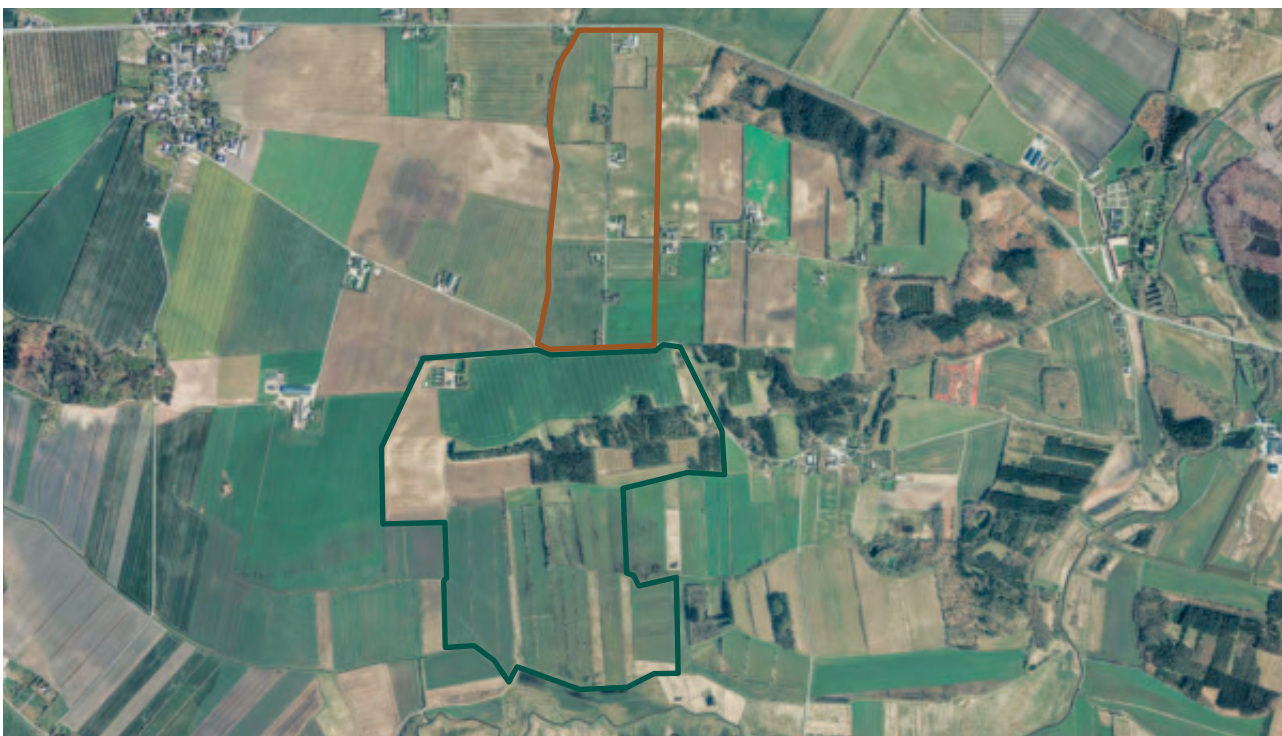
Set fra stamhusets side må det have været en fordel, at dele af godsets arealer blev anerkendt som aldeles udyrkelige. Disse arealer blev trukket fra det samlede areal, som der skulle afstås jord fra, fordi den afståede jord skulle egne sig til udstykning. De 124,2 hektar aldeles udyrkelige arealer blev således trukket fra stamhusets samlede areal på 1.105,5 hektar. Skov, park og have, der udgjorde 149,65 hektar, skulle også trækkes fra, hvilket betød, at et areal på i alt 277,2 hektar blev trukket fra stamhusets samlede gods. Det areal, hvorfra der skulle afstås jord, var således på 831,65 hektar og dermed et væsentligt mindre areal end stamhusets fulde areal.⁴¹ Det må antages, at stamhuset har haft interesse i at få anerkendt så stort et areal som muligt som aldeles udyrkeligt, da det havde indflydelse på det afgiftspligtige areal, ligesom man fra det overordnede lensnævns side, som loven foreskrev, kun har haft interesse i jorder, der egnede sig til udstykning til husmandsbrug. Det betød imidlertid ikke, at man uden videre anerkendte den anden parts forslag, da det havde betydning for, hvor meget jord der i sidste ende ville blive afstået. Det ses ved lensnævnets medlem Henrik Hauchs betoning af, at der, medmindre særlige forhold gjorde sig gældende, skulle afstås en tredjedel af stamhusets jord.⁴²

Jordafståelsen

Ved lensnævnets andet møde, den 2. juli 1920, præsenterede repræsentanter fra Gammel Estrup forslag til afståelse af jord til staten. Der var ifølge mødereferatet tale om et areal på cirka 100 tønder land, det vil sige cirka 55 hektar, der blev drevet under Gammel Estrups

avlsgård, samt jord fra to gårde ved landsbyen Liltved på henholdsvis 80 og 48 tønder land, altså cirka 44 og 26 hektar, der hørte under stamhuset. Arealet under avlsgården lå i den vestlige ende af godsets jorder og var en del af de jorder, der udgjorde godsets hovedgårdsjord. Jorden fra de to gårde ved Liltved var som bekendt tidligere fæstegods, der var forblevet under stamhuset i forbindelse fæstegodssalg i sidste halvdel af 1800-tallet. Disse to gårde var efterfølgende ikke blevet drevet under hovedgården, men fungerede som bortforpagtede gårde, hvoraf en af dem var den store forpagtergård Liltved Vestergaard.⁴³ Til mødet den 2. juli 1920 besigtigede lensnævnet de tilbudte arealer, der svarede til cirka 125 hektar, og de blev erklæret egnede til formålet.⁴⁴ Det var dog ikke alt. I sidste ende blev det besluttet at afstå et større areal.

Da lensnævnet mødtes en tredje og sidste gang den 7. juli 1921, fremlagde stamhusets repræsentanter det endelige forslag til jordafståelse. Det lød på 171,1 hektar, hvoraf 47,4 hektar skulle afstås fra avlsgårdens hovedgårdsjords vestlige ende, mens de resterende arealer skulle tages fra jordene ved Liltved. Denne skellen mellem hovedgårdsjord og øvrig jord fremgik af de officielle formularer, hvor stamhusets repræsentanter anførte det endelige forslag – en skellen, som repræsentanterne også lagde vægt på. Selvom der nu var tale om et større areal end det tilbudte areal året forinden, udgjorde det ikke en tredjedel af stamhusets dyrkbare arealer. Fratrukket de dyrkbare arealer samt skov, park og have svarede en tredjedel af stamhusets jord til 277,2 hektar.⁴⁵ Hvorfor man fra stamhusets side tilbød et mindre areal, end loven umiddelbart lagde op til, står ikke anført i lensnævnets mødereferater, men det kan læses i det endelige forslag og dets bilag, der blev frem-

Nutidigt satellitbillede af Gammel Estrups tidligere jorde med repræsentanterne for stamhusets endelige forslag til jordafståelse indtegnet. Arealet markeret med brunt er det område, der udgjorde den sydvestlige ende af hovedgårdsjorden, mens arealet med grønt var jorder ved Liltved, der tidligere havde været fæstegods. Dataforsyningen, Klimadatastyrelsen (CC BY).

lagt ved samme møde. Dokumenterne var udarbejdet af landinspektør M. Rasmussen, og hans argument lød, at stamhuset kun bestod af én hovedgård, hvorfor man fra godsets side var af den overbevisning, at den ville blive væsentligt forringet, hvis der skulle afstås mere end de tilbudte 47,4 hektar af hovedgårdsjorden.⁴⁶ Denne jord var ifølge M. Rasmussen i øvrigt godsets bedste jord,

hvilket blev underbygget ved at referere til en jordboniteringsforretning fra 1920, der havde fastslået, at boniteten på det tilbudte areal var mere end dobbelt så høj som den øvrige del af hovedgårdsjorden. Arealet lå som nævnt i den vestlige ende af hovedgårdens jorder, og man mente, at gennemsnitstaksten for hovedgården ville blive yderligere forringet, hvis man afstod mere af jorden

mod øst. Hvad angik jorden fra de to gårde i Liltved, som udgjorde størstedelen af de 175,1 hektar, var den ifølge M. Rasmussen også den bedste ved landsbyen, mens de resterende arealer i byen var af lavere kvalitet og med lav bonitet.⁴⁷ Som landinspektøren udtrykte det, ville han *“ærbødigst at henstille, at der ikke fratages Stamhuset mere af Hovedgaardens Mark”*.⁴⁸

Der lå således en klar appel fra stamhusets side om, at der blev taget højde for en række forhold i forbindelse med jordafståelsen, der ifølge stamhuset skulle betyde, at der kunne afstås et mindre areal end en tredjedel. Argumenterne var ikke grebet ud af den blå luft. Ifølge Lensafløsningsloven skulle besiddelsen ved afståelsen af jord så vidt muligt ikke splittes ad, og der skulle gøres mindst mulig skade på godset, der fortsat efter afløsningen gerne skulle kunne udgøre en helhed. I de tilfælde hvor majoritetet bestod af en enkelt hovedejendom med tilliggende – som i Gammel Estrups tilfælde – skulle der også tages højde for, at jord og bygninger ikke kom til at stå i et misforhold til hinanden efter jordafståelsen. Under særlige omstændigheder skulle besidderen kunne nøjes med at afstå mindre end en tredjedel af jorden, mens der også skulle tages højde for arealernes værdi baseret på bonitet og beliggenhed, hvilket betød, at mindre arealer af høj værdi kunne ligestilles med større, men dårligere jordarealer.⁴⁹ Når stamhuset argumenterede for, at hovedgården ville blive væsentligt forringet, så fremt man afstod mere end det tilbudte areal, og når man understregede den tilbudte jords høje bonitet, søgte man en lempelse via den vej, som loven lagde op til. Mødereferaterne i lensnævnets forhandlingsprotokol nævner ikke den endelige aftale om jordafståelsen, men i stamhusets endelige forslag til jordafståelsen oplistes de konkrete matrikler, der blev foreslået afstået, og i det

skøde, der blev udarbejdet ved Gammel Estrups overgang til fri ejendom, er det de selvsamme matrikler, der anføres som dem, der afstås til staten. Begge dokumenter blev fremvist ved lensnævnets sidste møde, den 7. juli 1921, hvor man også afslutningsvis erklærede stamhuset for afløst.⁵⁰ Dermed godkendte man i lensnævnet det fremlagte forslag, og man må således have accepteret de fremførte argumenter, selvom det indebar en afståelse af et areal, der ikke svarede til en tredjedel af stamhusets jordtilliggende.

Det lykkedes således stamhusets repræsentanter at reducere det samlede areal, der skulle afstås til staten. Det blev reduceret på flere måder. Først og fremmest gennem en anerkendelse af dele af godset som “aldeles udyrkelige”, hvilket reducerede stamhusets dyrkbare arealer med 124,2 hektar – og 277,2 hektar, når skov, park og have tælles med. Dernæst blev stamhusets forslag om at afstå et areal på 171,1 hektar accepteret, på trods af at en tredjedel af godsets dyrkbare jord svarede til 277,2 hektar. Derudover blev det også accepteret, at kun en mindre andel af den samlede jord skulle komme fra selve hovedgårdsjorden drevet under Gammel Estrup avlsgård, ved at argumentere for dennes jords høje bonitet samt risikoen for at gøre stor skade på godsets samlede hele, hvis mere skulle afstås. Dermed accepteredes en ordning, hvor stamhuset afstod 47,4 af de i alt 977,8 hektar, der udgjorde hovedgårdsjorden, mens størstedelen – 127,7 hektar – derimod skulle afstås fra to bortforpagtede gårde ved landsbyen Liltved, der var tidligere fæstegods.⁵¹ Af disse grunde stod store dele af den gamle hovedgårdsjords arealer til fortsat at forblive samlet, da stamhuset i 1921 blev afløst og overgik til fri ejendom. At størstedelen af den afståede jord var tidligere fæstegods i Liltved, kan pege på, at man ønskede

at opretholde så meget som muligt af det, der traditionelt havde udgjort Gammel Estrups hovedgårdsmarker, og at man vægtede det højere end anden jord. Den jord, man afstod fra den gamle hovedgårdsjord, lå i den vestlige ende af hovedgårdsmatriklen, og dermed kunne den øvrige hovedgårdsjord forblive samlet.

Meget tyder altså på, at man fra stamhusets side havde interesse i – og held med – at holde store andele af hovedgårdsjorden samlet. Det var et ønske, der gik igen hos mange af de øvrige majoratsbesiddere under lensafløsningen, hvor det var udbredt blandt godsejerne at forsøge at forhandle sig frem til et udfald, der kunne sikre, at hovedgårdsjorden i vid udstrækning forblev samlet.⁵² Nogle majorater bestod af flere herregårde, og her tillod loven, at man afstod jord fra en eller flere af disse og lod de øvrige gårdes jorder forblive urørte. I de tilfælde kunne det lykkes godsejerne at holde hovedbesiddelsen helt fri fra lovens bestemmelser om jordafståelse.⁵³ I loven lød det også, at der kunne afstås jord, som egentlig ikke var en del af majoratet, så længe besidderen havde ejet jorden inden lovens gennemførelse.⁵⁴ Der er dog også flere eksempler på besiddere, der helt eller delvist undgik at afstå jord fra selve majoratets hovedgård for i stedet at afstå erstatningsjord købt til formålet – en mulighed, der blev lovfæstet i 1921.⁵⁵ I selve forhandlingen om, hvilke jorder der skulle afstås til staten, synes en fremgangsmåde også at have været at arbejde for, at de udstykkede jorder var blandt de marker, der lå længst væk fra selve herregården.⁵⁶ Gammel Estrups forhandlingsposition synes således at stemme overens med det, der var udbredt blandt majoratsbesidderne, hvor man med forskellige tilgange søgte at holde hovedgårdsjorden samlet – altså en position, hvor man så vidt muligt ønskede at undgå, at en bestemt kerne

indgik i den politisk ønskede transformation af landskabet præget af nye husmandsudstyknings.

Godset splittes

Efter afløsningen af stamhuset Estrup i 1921 overgik Gammel Estrup til fri ejendom med Christen Scheel som ejer. Da han døde i 1926, blev herregården imidlertid hurtigt solgt samme år, og den nye ejer var Frederik Legarth. Selvom lensafløsningen var gennemført fem år forinden, var al jord endnu ikke afstået til staten på overtagelsestidspunktet.⁵⁷ De 47,4 hektar jord fra hovedgårdsjordens vestlige ende var afstået i 1921 og udstykket til syv statshusmandsbrug i 1922, men de resterende jorder fra landsbyen Liltved manglede fortsat at blive afstået.⁵⁸ De gårde, hvorfra jorden skulle udstykkes, var bortforpagtede, og kontrakterne udløb først i henholdsvis 1927 og 1928.⁵⁹

Samme år som Frederik Legarth havde overtaget Gammel Estrup, fremgik det imidlertid af en skrivelse fra Statens Jordlovsudvalg, der ligger i lensnævnets samlede arkivalier for stamhuset Estrup, at den nye ejer havde anmodet udvalget om at undlade at afstå langt størstedelen af de jorder fra Liltved, der endnu manglede at blive udstykket. I stedet foreslog han at afstå yderligere 60 hektar fra avlsgårdens hovedgårds-

Statshusmandsbrug fra Lundby set fra luften. I forgrunden ses husmandsstedet med stuehus og lade opført i Bedre Byggestil, der var karakteristisk for periodens nye husmandssteder. I baggrunden ses de mindre parceller og markskellene, og længere bagude ses den gamle herregårdsskov. Det Kongelige Bibliotek. Foto: Sylvest Jensen Luftfoto, 1955.

jord umiddelbart øst for den jord, der var afstået i 1921, samt enkelte jorder i Liltved. Det samlede areal, der tilsammen udgjorde 82,7 hektar, blev accepteret af Jordlovsudvalget, mod at jorden stod til rådighed for staten i efteråret 1928 og blev endelig afstået den 1. april 1929.⁶⁰ Dermed blev der i sidste ende afstået anden jord til staten end den, man i lensnævnet oprindeligt havde forhandlet sig frem til, og i 1929 blev der oprettet yderligere seks statshusmandsbrug på hovedgårdsjorden øst for de husmandsbrug, der var udstykket i 1922, samt udstykket tillægsparceller til de første brug.⁶¹ Ligesom det i lensnævnet havde været muligt at få indflydelse på, hvilken jord der skulle afstås, var det altså også muligt efterfølgende at genforhandle og påvirke den endelige aftale. Den nye aftale på 82,7 hektar betød, at Gammel Estrup, sammenlagt med de allerede afståede 47,4 hektar i 1921, endte med at afstå mindre jord end de 171,1 hektar, som lensnævnet i 1921 havde bestemt. I alt afstod Gammel Estrup dermed 130,1 hektar, men modsat den oprindelige aftale kom langt størstedelen af jorden nu fra den gamle hovedgårdsjord og ikke fra det tidligere fæstegods ved Liltved.

Den interesse, som stamhusets repræsentanter under lensafløsningen havde haft for så vidt muligt at opretholde hovedgården som et samlet hele, synes ikke at have været til stede, efter at Gammel Estrup fik ny ejer. Størstedelen af den jord, som Frederik Legarths fik tilladelse til at beholde, var jord under forpagtergården Liltved Vestergaard, og den solgte han hurtigt fra i 1927. Det samme gjaldt Christensminde og Gammel Estrup Møllegaard – godsets to andre forpagtergårde.⁶² I stedet for at samle jorden blev godset nu i højere grad splittet op, og anmodningen om at afstå anden jord end det tidligere aftalte, må forstås i denne sammenhæng. Den

nye godsejer, der i samtiden var en kendt ejendomspekulant, ønskede nemlig at frasælge større dele af godset, hvilket blev yderligere understreget af, at også hovedbygning, park, have og skovarealer blev solgt fra i 1928.⁶³ Godsets avlsgård med dens resterende hovedgårdsjorder blev dermed adskilt fra stamhusets øvrige, tidligere arealer, og opretholdelsen af hovedgårdsjorden som et samlet hele, som stamhusets repræsentanter forud for lensafløsningen i vid udstrækning havde sikret under forhandlingerne i lensnævnet, ændrede sig således på få år ved en opsplitning af det tidligere stamhus' produktionslandskab. Hvor det få år forinden havde været Lensafløsningslovens bestemmelser, der forvandlede dele af herregårdens landskab gennem husmandsudstyknings, var det nu den nye godsejers egne dispositioner, der resulterede i et opsplittet gods og et forandret landskab. Frederik Legarths opsplitning af godset tydeliggør samtidig motiverne hos den tidligere ejer Christen Scheel om så vidt muligt at holde hovedgårdsjorden samlet. Stamhusets forhandlingsposition under lensafløsningen var ikke en selvfølge, men et aktivt valg om i forhandlingerne at forsøge at opretholde mest mulig af de jorder og det landskab, der udgjorde Gammel Estrups Gods.

Forvandlingen af Gammel Estrups herregårdslandskab

Det var således forhandlingerne under lensafløsningen og Frederik Legarths senere aftale med Statens Jordlovsudvalg om jordafståelse, der afgjorde, hvilke dele af Gammel Estrups herregårdslandskab der blev udstykket til statshusmandsbrug, og i sidste ende blev større dele af Gammel Estrups hovedgårdsjord udstykket til stats-husmandsbrug end først afgjort af lensnævnet. I alt blev

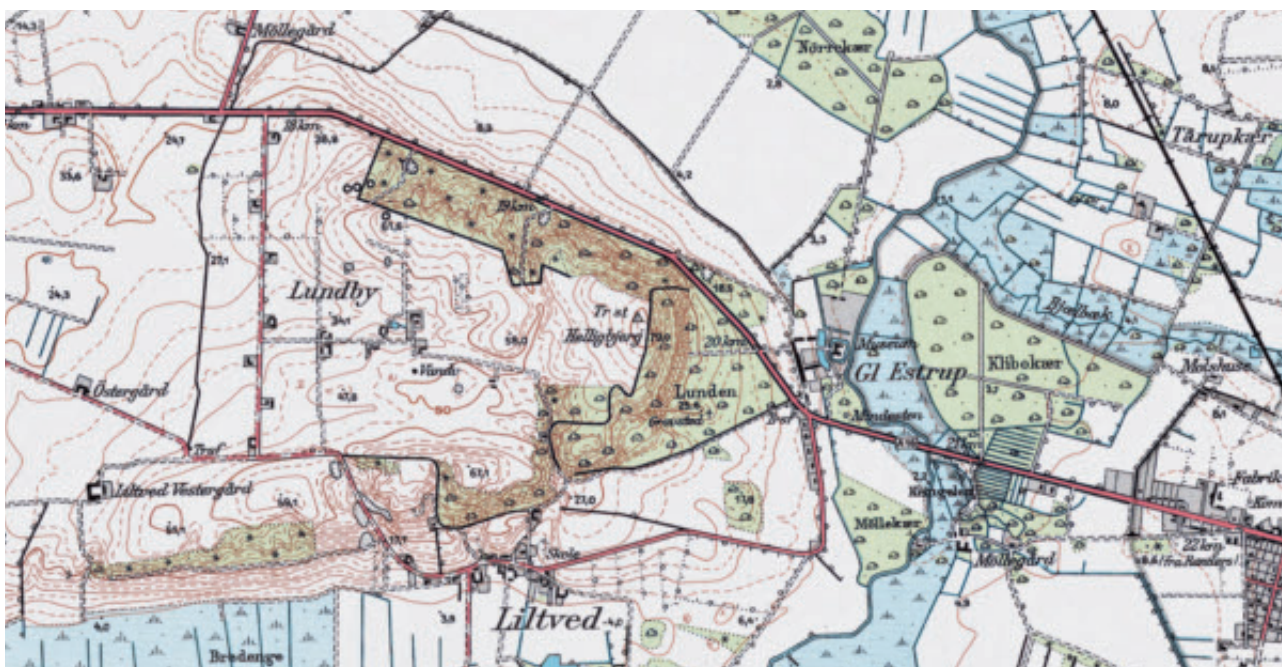
der i 1922 og 1929 udstykket jord til 13 husmandsbrug samt tillægsparceller, og tilsammen kom de til at udgøre husmandskolonien Lundby, der blev oprettet på de af herregårdens jorder, der havde udgjort hovedgårdens sydvestlige del.

Ved udstykningen blev de store gamle herregårdsmarker nu forvandlet til små husmandslodder, og landskabet tog form efter de nye statshusmandsbrug, der skød op. Det var forandringer, der var meget lig de udstykninger, der fandt sted over hele landet. For Statens Jordlovsudvalg, der på statens vegne formidlede jordkøb og udstykninger,⁶⁴ var idealet det samme i hele landet: Statshusmandsbrugene blev tildelt små, gerne rektangulære lodder af en størrelse, der kunne beskæftige og brødføde en husmandsfamilie. Der var bestemte krav til opførelsen af de mange nye stuehuse og landbrugsbygninger, og de skulle opføres i overensstemmelse med den i samtiden fremtrædende Bedre Byggeskik-stil, der vægtede enkle, pæne og funktionelle bygninger.⁶⁵ Det betød, at de nye husmandssteder ofte blev opført efter nogle standardtegninger, der bestod af enten et stuehus med fritliggende længer eller en vinkelbygning med stuehus og stald opført i mursten og ofte med valmet tegltag. Resultatet blev, at de nye statshusmandsbrug lignede hinanden og blev letgenkendelige. Da de mange nye husmandsbrug ofte blev anlagt på en lige linje i landskabet langs et nyopført vejssystem, hvor de blev anlagt på rækker med de enkelte markstykker mellem hvert husmandssted, gav det tilsammen landskabet et ensartet udtryk, der gik igen i de forskellige husmandskolonier.⁶⁶

Kolonien ved Gammel Estrup var ingen undtagelse. Den afståede del af hovedgårdsjordens grænser havde fulgt herregårdsskoven mod nord og øst, og mod syd

havde skellet gået ved et stejlt bakkestykke ned mod landsbyen Liltved, mens grænsen mod vest havde gået ikke langt fra landsbyen Fausing. Ved udstykningen forsvandt disse skel, der langt hen ad vejen havde været bestemt af lokale landskabelige elementer, og i stedet blev jorden inddelt efter den beskrevne formular meget lig udstykninger i det øvrige land. Der blev oprettet mindre matrikler med små, rektangulære jordstykker adskilt af nye markskel, der ikke længere markerede en grænse i herregårdens landskab, men en grænse mellem de enkelte mindre jordbrug. Der blev anlagt vinkelrette vejforløb, der forbandt de enkelte husmandssteder i en nord-sydlig retning ved den første udstykning i 1922 og ved den anden udstykning i 1929 i en øst-vestlig retning. Hvert husmandssted blev anlagt langs med bygninger i den karakteristiske Bedre Byggeskik-stil. Husmandskolonien fik navnet Lundby, og selvom det må referere til skoven Lunden, der hørte til Gammel Estrup, må det alligevel have understreget, at stedet var noget i egen ret og ikke længere herregårdens mark eller godsejerens domæne.⁶⁷ Landskabet ved de nyoprettede statshusmandsbrug blev nu domineret af de mange små jordbrug og deres mindre jordlodder og kom til at stå i kontrast til de store marker, der endnu hørte under Gammel Estrup. Til gengæld var der en lighed med de mange andre steder i landet – ikke mindst på de øvrige majoraters jord – hvor husmandskolonier skød op.

At landskabet fik den udformning, det fik, var et produkt af en politisk beslutning, og det havde Gammel Estrups repræsentanter under lensafløsningen ingen indflydelse på. Hvad de under forhandlingerne søgte og fik held til at påvirke – og som Frederik Legarth senere også lykkedes med – var beslutningen om, hvilke dele og hvor meget af herregårdens jorder der skulle undergå denne

Udsnit af kort fra midten af 1900-tallet, der viser den nye husmandskoloni indtegnet. De små husmandsbrug ses anlagt på rad og række langs det rette vejsystem i det tidligere herregårdsskabskab. I det nedre venstre hjørne ses Liltved Vestergaard, som Frederik Legarth fik tilladelse til at undlade at afstå til staten, selvom den ellers indgik i den oprindelige aftale om jordafståelse i lensnævnet. Liltved Vestergaard blev i stedet solgt i 1927. Danmarks Topografiske Kortværk 1953-76. Dataforsyningen, Klimadatastyrelsen (CC BY).

transformation. En transformation, der forandrede dele af det produktionslandskab, der i århundreder havde understøttet herregårdens godsdrift.

Forhandling og forvandling

Lensafløsningsloven af 1919 betød, at de danske majora-ter i forbindelse med afløsningen måtte afstå op mod en

tredjedel af deres jorder til staten, der udstykkede jorden til statshusmandsbrug. Som det ses i Gammel Estrups tilfælde, var der flere muligheder for at påvirke, hvor stor en andel af godsets arealer der ved den endelige afløsning skulle afstås til staten. Flere arealer blev karakteriseret som udyrkbare, der i henhold til loven reducerede det areal, hvorfra der skulle afstås jord. Gammel Estrup af-

stod samtidig kun et mindre areal af hovedgårdsjorden ved at argumentere for, at en større jordafståelse ville skade godset, og at man afstod stamhusets bedste jord. Samtidig lykkedes det at lade størstedelen af den afståede jord komme fra tidligere fæstegods i landsbyen Liltved. Ved at lægge vægt på de mulige lempelser, som der blev lagt op til i Lensafløsningsloven, lykkedes det stamhusets repræsentanter at afstå et mindre areal end en tredjedel og samtidig indgå aftale om, at kun en mindre andel af den samlede jord skulle afstås fra hovedgården.

Efter at Gammel Estrup i 1926 fik en ny ejer, var det igen muligt få indflydelse på, hvilken jord der skulle afstås, og herregårdens nye ejer fik tilladelse til i stedet at afstå mere af hovedgårdsjorden til staten for derefter selv at frasælge jorden i Liltved. Den nye godsejers interesser om at frasælge større dele af godset står i kontrast til stamhusets repræsentanternes forsøg på at opretholde

godset som et samlet hele, hvilket tilsammen viser, hvordan det var muligt at påvirke processen og det endelige udfald af Lensafløsningslovens jordafståelse. Det endelige udfald betød, at en større andel af Gammel Estrups hovedgårdsjord blev udstykket til statshusmandsbrug end først bestemt af lensnævnet, og det betød forandringer af større dele af det herregårdslandskab, der nu blev formet af den nye husmandskoloni frem for af herregården. De udstykkede jorde kom med den nye husmandskoloni til at stå i kontrast til det traditionelle herregårdslandskab, og i stedet havde den flere fællestræk med de mange andre husmandskolonier, der blev anlagt i perioden. At dele af herregårdslandskabet fik et nyt og markant anderledes udtryk, havde man fra Gammel Estrups side ingen indflydelse på, men ligesom øvrige majoratsbesiddere gjorde man, hvad man kunne, for at påvirke det endelige udfald.

Noter:

- 1 Inspiration til denne artikels undersøgelse udspringer fra denne forfatters artikel "Til møde i Lensnævnet – da stamhuset Estrup blev opløst 7. juli 1921", 2021.
- 2 Fremlagte bilag nr. 25, Journalsager, enkelte len, 22, Lensnævnet 1919-1959, Rigsarkivet.
- 3 Kort over de under Gl. Estrup Hovedgaard hørende jorder, Journalsager, enkelte len, 22, Lensnævnet 1919-1959, Rigsarkivet. Se illustration i denne artikel.
- 4 Som det fremgår af en sammenligning af matrikelkort fra ca. 1800 og kort fra maj 1921 i denne artikel.
- 5 Rasmussen m.fl. 1987, s. 35-36.
- 6 Erichsen og Tamm 2014, s. 322-23.
- 7 Skrubbeltrang 1954, s. 173.
- 8 Jensen 1943, s. 89.
- 9 Jensen 1943, s. 67-73 og Bobé m.fl. 1922.
- 10 Rasmussen 2019, s. 115.
- 11 Erichsen og Tamm 2014, s. 324. Mens Østre Landsret i 1920 underkendte loven for at stride imod ejendomsretten, blev loven godkendt ved en dom i Højesteret samme år. Se Erichsen og Tamm 2014, s. 116f og s. 139-141.
- 12 Rasmussen 2019, s. 116.
- 13 Erichsen og Tamm 2014, s. 22-25 og s. 30-32.
- 14 Erichsen og Tamm 2014, s. 38-40 og s. 43 f.
- 15 Nielsen 1993, s. 56.
- 16 Erichsen og Tamm 2014, s. 60-64.
- 17 Tamm 2019, s. 14.
- 18 Hvidt 1990, s. 363f og Christiansen 1990, s. 26.
- 19 Solvang 1984, s. 17-20, Solvang 1998, s. 113-115 samt Erichsen og Tamm 2014, s. 83 f.
- 20 Erichsen og Tamm 2014, s. 83-88 og Skrubbeltrang 1954, s. 28 ff.
- 21 Erichsen og Tamm 2014, s. 93 f.
- 22 Tamm 2019, s. 21.
- 23 De majorater, der havde såkaldt hjemfaldsret, skulle betale 25 procent, mens majorater uden skulle betale 20 procent. Hjemfaldsretten var knyttet til grevskaberne og baronierne, der som len skulle kunne "hjemfalde" til kongen, i de tilfælde hvor der ikke var en retmæssig arving ved generationsskifte. Der var ingen hjemfaldsret ved stamhuse eller fideikommisgodser. Se Erichsen og Tamm 2014, s. 31 og s. 38f.
- 24 Majorater med hjemfaldsret skulle betale en årlig afgift på halvanden procent, og majorater uden skulle betale en procent. Se Lensafløsningsloven § 11.
- 25 For en kronologisk oversigt over majoraternes afløsning, se Erichsen og Tamm 2014, s. 311-316.
- 26 Erichsen og Tamm 2014, s. 108, Skrubbeltrang 1954, s. 136-141 og Solvang 1984, s. 20.
- 27 Kristensen 2019, s. 75 f.
- 28 Statshusmandsbrугenes størrelse afhang af jordens bonitet. I Nørrejylland var gennemsnitsarealet 8,9 hektar, mens det på Fyn og Lolland-Falster var 6,2-6,4 hektar. Erichsen og Tamm 2014, s. 195 f.
- 29 Fremlagte bilag nr. 4, Fremlagte bilag, Journalsager, enkelte len, 22, Lensnævnet 1919-1959, Rigsarkivet.
- 30 Erichsen og Tamm 2014, s. 168.
- 31 Lensafløsningsloven, § 9.
- 32 Fremlagte bilag nr. 1 og nr. 2, Journalsager, enkelte len, 22, Lensnævnet 1919-1959.
- 33 Referat fra møde i lensnævnet den 25. marts 1920, Forhandlingsprotokol for Lensnævnet for stamhuset Estrup, Journalsager, enkelte len, 22, Lensnævnet 1919-1959, Rigsarkivet. Forud for sidste møde i lensnævnet den 7. juli 1921 var J.C. Rasmussen trådt ud af lensnævnet på grund af sygdom, og i stedet for ham indtrådte administrationskommissionens andet medlem Sophus Bülow (1857-1936). Se Fremlagte bilag nr. 15, Journalsager, enkelte len, 22, Lensnævnet 1919-1959, Rigsarkivet.

- 34 Erichsen og Tamm 2014, s. 184.
- 35 Lensafsløsningsloven, § 3.
- 36 Lensafsløsningsloven, § 3.
- 37 Referat fra møde i lensnævnet den 25. marts 1920, Forhandlingsprotokol for Lensnævnet for stamhuset Estrup, Journalsager, enkelte len, 22, Lensnævnet 1919-1959, Rigsarkivet.
- 38 Rasmussen 1993, s. 129.
- 39 Rasmussen 1993, s. 129.
- 40 At de dele af Kahrholm, der blev oversvømmet, blev vurderet som udyrkelige, fremgår af beregninger vedlagt som bilag ved stamhusets endelig forslag til jordafståelse. Det ses, at arealer fra Gammel Estrup avlsgård samt stamhusets møllegård blev vurderet som udyrkelige, ved at sammenholde de nævnte matrikler i stamhusets beregninger med oplysninger i den vedlagte jordebog. Se Fremlagte bilag, nr. 25, nr. 26 og nr. 28, Journalsager, enkelte len, 22, Lensnævnet 1919-1959, Rigsarkivet.
- 41 Fremlagte bilag, nr. 25, Journalsager, enkelte len, 22, Lensnævnet 1919-1959, Rigsarkivet.
- 42 Referat fra møde i lensnævnet den 25. marts 1920, Forhandlingsprotokol for Lensnævnet for stamhuset Estrup, Journalsager, enkelte len, 22, Lensnævnet 1919-1959, Rigsarkivet.
- 43 Rasmussen 1993, s. 129f, og Fremlagte bilag, nr. 28, Journalsager, enkelte len, 22, Lensnævnet 1919-1959, Rigsarkivet.
- 44 Referat fra møde i lensnævnet den 2. juli 1920, Forhandlingsprotokol for Lensnævnet for stamhuset Estrup, Journalsager, enkelte len, 22, Lensnævnet 1919-1959, Rigsarkivet.
- 45 Jævnfør stamhuset Estrups endelige forslag til jordafståelse. Fremlagte bilag nr. 25, Journalsager, enkelte len, 22, Lensnævnet 1919-1959, Rigsarkivet.
- 46 De enkelte majoraters forslag til afståelse af jord skulle udarbejdes eller attesteres af en landinspektør. Landinspektør M. Rasmussen udarbejdede stamhuset Estrups endelige forslag, ligesom han stod bag matrikelkort over de arealer, der skulle afstås mv. Se Fremlagte bilag, nr. 25, Journalsager, enkelte len, 22, Lensnævnet 1919-1959, Rigsarkivet.
- 47 Fremlagte bilag nr. 25, Journalsager, enkelte len, 22, Lensnævnet 1919-1959, Rigsarkivet.
- 48 Fremlagte bilag nr. 25, Journalsager, enkelte len, 22, Lensnævnet 1919-1959, Rigsarkivet.
- 49 Lensafsløsningsloven, § 3.
- 50 Referat fra møde i lensnævnet den 7. juli 1921, Forhandlingsprotokol for Lensnævnet for stamhuset Estrup, Journalsager, enkelte len, 22, Lensnævnet 1919-1959, Rigsarkivet; Fremlagte bilag nr. 25 og nr. 31, Journalsager, enkelte len, 22, Lensnævnet 1919-1959, Rigsarkivet.
- 51 Fremlagte bilag nr. 25, Journalsager, enkelte len, 22, Lensnævnet 1919-1959, Rigsarkivet.
- 52 Erichsen og Tamm 2014, s. 188-191.
- 53 Lensafsløsningsloven, § 3. Det var blandt andet tilfældet ved stamhuset Giesegaard. Se Christiansen 1996, s. 515.
- 54 Lensafsløsningsloven, § 3.
- 55 Erichsen og Tamm 2014, s. 188 f.
- 56 Christiansen 1996, s. 515.
- 57 Nielsen 1993, s. 56 f.
- 58 Kristensen 2019, s. 73.
- 59 Fremlagte bilag, nr. 25 og nr. 28, Journalsager, enkelte len, 22, Lensnævnet 1919-1959, Rigsarkivet
- 60 Journalsager, enkelte len, 22, Lensnævnet 1919-1959 Det var fast procedure, at overdragelsen af jord til staten fandt sted til 1. april. Se Erichsen og Tamm 2014, s. 191.
- 61 Rasmussen 1993, s. 129f, og Kristensen 2019, s. 73.
- 62 Hansen 1934, s. 222-224, samt Eriknaur 2001, s. 11f og s. 24. At det var Liltved Vestergaard, som Frederik Legarth anmodede om ikke at lade afstå til staten, fremgår af de oplistede matrikelnumre i Statens Jordlovsudvalgs skrivelse vedrørende Frederik Legarths anmodning.

- 63 Rasmussen 1994, s. 131.
- 64 Solvang 1998, s. 117.
- 65 Erichsen og Tamm 2014, s. 194 og s. 200.
- 66 Solvang 1984, s. 41-43, Solvang 1998, s. 115-117 og Christiansen 1996, s. 521.
- 67 Dette ses også ved Giesegaard. Se Christiansen 1996, s. 521.

Litteratur:

Bobé, Louis m.fl.: “Fortale”, i: Louis Bobé m.fl. (red.): *Danske herregårde ved 1920*, Første bind. Sjælland, Henrik Kobbels Forlag 1922.

Christiansen, Niels Finn: *Gyldendal og Politikens Danmarks-historie, Bind 12, Klassesamfundet organiseres 1900-1925*, Gyldendalske Boghandel 1990.

Christiansen, Palle Ove: *A Manorial World. Lord, peasants and cultural distinctions on a Danish estate 1750-1980*, Scandinavian University Press 1996.

Danskeherregaarde.dk: “Gammel Estrup”, på: danskeherregaarde.dk/nutid/gammel-estrup, (set 18.06.2024).

Erichsen, John og Ditlev Tamm: *Grever, baroner og husmænd. Opgøret med de store godser 1919*, Gyldendal 2014.

Erichsen, John og Mikkel Venborg Pedersen: “Indledning”, i: Per Kr. Madsen m.fl. (red.): *Herregården. Menneske – Samfund – Landskab – Bygninger, bind 3, Drift og Landskab*, Nationalmuseet 2005, s. 7-24.

Eriknaur, Kirsten: *Gl. Estrup gods 1926-1978*, Forlaget Djurs 2001.

Hansen, J.J.: *Større Danske Landbrug. Statistisk, topografisk, historisk haandbog*, Alex Kappel og V. Richter Friis 1934.

Hvidt, Kristian: *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, Bind 11, Det folkelige gennembrud og dets mænd 1850-1900*, Gyldendalske Boghandel 1990.

Jensen, Hans: “Godsejerstanden og Herregaardene i Historisk Belysning”, i: Therkel Mathiassen (red.): *Herregårdene og Samfundet*, Majoratsforeningen 1943, s. 13-92.

Jensen, Mogens Kragssig og Knud J.V. Jespersen: “Indledning”, i: Lars Bisgaard og Mogens Kragssig Jensen (red.): *Adel. Den danske adel efter 1849*, Gads Forlag 2015, s. 8-43.

Knudsen, Søren Broberg: “Til møde i lensnævnet – da stamhuset Estrup blev opløst den 7. juli 1921”, i: Britta Andersen og Marie Kirstine Elkjær (red.): *Herregårdshistorie 17*, Gammel Estrup Danmarks Herregårdsmuseum 2021, s. 180-195.

Kristensen, Helle Ingerslev: "Nybyggerne i Lundby – et blik på de første statshusmænd ved Gammel Estrup efter lensafløsningen", i: Britta Andersen og Marie Kirstine Elkjær (red.): *Herregårdshistorie 15*, Gammel Estrup Danmarks Herregårdsmuseum 2019, s. 73-91.

Nielsen, Vibeke: "Gammel Estrups ejere", i: Frits Nicolaisen (red.): *Gammel Estrup*, Randers Amts Historiske Samfund 1993, s. 29-61.

Rasmussen, Carsten Porskrog m.fl.: *Det danske godssystem – udvikling og afvikling 1500-1900*, Forlaget HISTORIA 1987.

Rasmussen, Carsten Porskrog: "Fra Grenå til Viborg på egen jord – Gammel Estrup som godscentrum", i: Frits Nicolaisen (red.): *Gammel Estrup*, Randers Amts Historiske Samfund 1993, s. 109-135.

Rasmussen, Carsten Porskrog: "Den lange lensafløsning – Lensafløsningens baggrund og praksis", i: Britta Andersen og Marie Kirstine Elkjær (red.): *Herregårdshistorie 15*, Gammel Estrup Danmarks Herregårdsmuseum 2019, s. 118-147.

Rasmussen, Carsten Porskrog: "Storlandbrugets storhedstid – danske godser og godsejere 1849-1919", i: Britta Andersen m.fl. (red.): *Herregårdenes Indian Summer – fra Grundloven 1849 til Lensafløsningsloven 1919*, Dansk Center for Herregårdsforskning og Skippershoved 2006, s. 101-117.

Skrubbeltrang, Fridlev: *Den danske husmand. Husmænd og husmandsbevægelse gennem tiderne*, bind II, De Samvirkende Danske Husmandsforeninger 1954.

Solvang, Gunnar: "Det danske husmandsbrug – en kulturhistorisk oversigt", i *Bebyggelseshistorisk tidsskrift*, 35, 1998, s. 113-126.

Solvang, Gunnar: *Husmandsliv. En etnologisk skildring af livsvilkårene i Rønhave-kolonien på Als 1925-80*, Gunnar Solvang og Landbohistorisk Selskab 1984.

Tamm, Ditlev: "Lensafløsningen og lovgivningen", i: Britta Andersen og Marie Kirstine Elkjær (red.): *Herregårdshistorie 15*, Gammel Estrup Danmarks Herregårdsmuseum 2019, s. 13-27.

Kildemateriale:

Lensafløsningsloven. Bekendtgørelse af lov om lens, stamhuses og fideikommissgodsers samt de herhen hørende fideikommisskapitalers overgang til fri ejendom, på: [Retsinformation.dk/eli/lt/1986/638](https://retsinformation.dk/eli/lt/1986/638), (set 18.06.2024).

Lensnævnet, 1919-1959. Journalsager, enkelte len nr. 22. Rigsarkivet.